

ĐẶC ĐIỂM HÌNH THÁI VÀ MỘT SỐ CHỈ TIÊU HÓA-LÝ CÂY SÂM ĐÁ (*Curculigo* sp.) MỘT LOÀI DƯỢC LIỆU QUÝ HIẾM

Phan Văn Tân¹, Lê Thương¹, Lê Văn Trọng²

(1) Đại học Tây Nguyên

(2) Đại học Y Dược Huế

Tóm tắt

Mục tiêu: Nghiên cứu đặc điểm hình thái và chỉ tiêu hóa – lý cây sâm đá. **Đối tượng và phương pháp nghiên cứu:** cây sâm đá ở tỉnh Gia Lai và Kon Tum. Phương pháp nghiên cứu điều tra thực địa (về sự phân bố, hình thái cây, điều kiện lập địa). Địa điểm nghiên cứu: khu bảo tồn quốc gia Kon Ka Kinh, huyện Kbang, tỉnh Gia Lai và Măng Đen, huyện Kon Plong, tỉnh Kon Tum. **Kết quả:** (i) Cây sâm đá có tên khoa học *Curculigo* sp., thuộc chi *Curculigo*, họ *Hypoxidaceae*, bộ *Asparagales* lớp Một lá mầm *Monocotyledonae*; (ii) Cây sâm đá phân bố rất hẹp, chỉ có ở xã Đak Roong huyện Kbang, tỉnh Gia Lai; (iii) Sâm đá là loài dược liệu quý hiếm, giá trị cao. **Kết luận:** Đây là loài dược liệu quý hiếm, có tính đặc thù cao của Gia Lai và Kon Tum, vì vậy cần bảo tồn và phát triển.

Từ khóa: Cây sâm đá, chi *Curculigo*, họ *Hypoxidaceae*.

Abstract

MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND SOME OF CHEMICAL PHYSICAL INDICATORS OF CURCULIGO: A VALUABLE MEDICINAL PLANT

Phan Van Tan¹, Le Thuong¹, Le Van Trong²

(1) Tay Nguyen University

(2) Hue University of Medicine and Pharmacy

Objectives: Researching morphological characteristics and some chemico-physical indicators of *Curculigo*. **Subjects and Methods:** *Curculigo* in Gia Lai province and Kon Tum. **Methods:** To carry out field research (distribution, morphological characteristics, condition of the site). **Location:** The national sanctuary Kon Ka Kinh, Kbang district, Gia Lai province, and Mang Den, Kon Plong district, Kon Tum province. **Results:** (i) The scientific name is *Curculigo* sp., *Hypoxidaceae* group, *Asparagales* set, *Monocotyledonae* class; (ii) *Curculigo* sp is distributed in narrow site, only Đak Roong commune, Kbang district, Gia lai province; (iii) *Curculigo* sp is valuable and rare materials. **Conclusion:** *Curculigo* sp is a rare and valuable materials in Gia Lai and Kon Tum, so it must be preserved and developed.

Key words: sam da, *Curculigo*, *Hypoxidaceae* set.

1. ĐẶT VẤN ĐỀ

Nhiều người đã nghe tên và biết giá trị sử dụng của cây sâm đá, cây thuốc tự nhiên chỉ có ở tỉnh Gia Lai và Kon Tum. Tuy nhiên chúng ta chưa biết nhiều về hình thái cây, sự phân bố, yêu cầu sinh thái, trữ lượng, khả năng khai thác, đặc biệt là phân loại thực

vật. Năm 2012 chúng tôi đã điều tra, thu mẫu, xác định địa điểm, sự phân bố, mô tả hình thái, tìm hiểu tri thức bản địa của người dân (chủ yếu người Bana) về giá trị, cách thu hoạch cây sâm đá với mong muốn giúp bạn đọc hiểu sâu hơn về giá trị cây sâm đá, có biện pháp bảo tồn và phát triển chúng.

2. ĐỐI TƯỢNG VÀ PHƯƠNG PHÁP NGHIÊN CỨU

Phương pháp nghiên cứu cơ bản là phương pháp điều tra thực địa (về sự phân bố, hình thái cây, điều kiện lập địa), phỏng vấn với những người am hiểu, so sánh, đối chiếu với các tài liệu (sách, tạp chí, tài liệu trên trang web).

Địa điểm nghiên cứu: khu bảo tồn quốc gia Kon Ka Kinh thuộc huyện Kbang, tỉnh Gia Lai và khu du lịch quốc gia Măng Đen, huyện Kon Plong, tỉnh Kon Tum.

Thời gian điều tra: tháng 6 và tháng 11-12 năm 2012.

3. KẾT QUẢ NGHIÊN CỨU VÀ BÀN LUẬN

3.1. Hình thái

Cây sâm đá là loại cây thân thảo; phần khí sinh (lá, thân giả) sống hàng năm: cây nảy chồi vào đầu mùa mưa, sinh trưởng trong suốt mùa mưa, đầu mùa khô (tháng 11-12) thân giả và lá bị khô và tàn lụi; thân chính là thân ngầm và củ tồn tại qua mùa khô. Cây ít khi mọc đơn độc mà thường mọc thành cụm (3-6 cây), các cụm phân bố khá gần nhau.

Chiều cao cây: 30-50 cm; lá đơn nguyên, mọc cách; mỗi cây có 4-6 lá trong mùa mưa, sau đó tàn lụi. Lá có chiều cao bằng với chiều cao cây; cuống lá có bẹ ôm lấy nhau tạo thành thân giả (cao 5-8 cm); phần trên của cuống lá thon nhỏ tạo thành cuống lá hoàn chỉnh, dài 8-12 cm, hai bên cuống lá có mép tạo thành máng nông 2-3 mm. Phiến lá dạng ô van thon, dài 20-30 cm, rộng 8-12 cm, không xẻ thùy, mép lá phẳng, mặt dưới phiến lá có nhiều lông mịn, rất ngắn (dưới 1 mm) tạo cảm giác giống lớp nhung; chóp lá và gốc phiến lá đều vuốt nhọn; dùng tay vò lá có cảm giác lá giòn, mùi thơm hắc nhẹ. Những đặc điểm trên của lá có thể phân biệt với cây riêng núi (thường chúng phân bố gần nhau và có hình thái bên ngoài khá giống nhau).

Thân: sâm đá có thân ngầm, phân nhánh, đường kính 2-3 mm, vươn dài theo khả năng tơi xốp của đất. Từ thân ngầm bật chồi tạo phần khí sinh (lá, thân giả). Thân ngầm có nhiều đốt ngắn 3-5 mm, chỉ thấy rõ khi còn non, về già không thấy rõ. Thân ngầm non có màu trắng, về già có màu hơi vàng, mùi thơm dịu. Từ thân ngầm mọc ra nhiều rễ tơ và củ.

Củ: từ thân mọc ra các củ. Mỗi đoạn thân ngầm có thể hình thành 2-4 củ; mỗi củ có cuống dài 3-8 cm, tùy theo loại đất tơi xốp. Củ dạng ô van dài 4-10 mm, rộng 2-4 mm, củ không có xơ, mềm. Củ non màu vàng nhạt, vỏ mỏng; già có màu nâu nhạt, có mùi thơm nhẹ, dẻo, dính. Củ và thân ngầm là nơi dự trữ nước và chất dinh dưỡng giúp cây vượt qua khô hạn mùa khô; củ và thân ngầm có thể tồn tại vài ba năm.

Hiện nay người dân khai thác sâm đá thu hoạch cả 2 loại: thân ngầm và củ; lượng khai thác không nhiều: mỗi cụm cây (4-6 cây) chỉ có thể thu hoạch khoảng 5-10 gam tươi.

Hoa và quả: cả 2 thời điểm điều tra (tháng 6 và tháng 11-12) chúng tôi chưa thu được hoa hoặc quả. Tuy nhiên có lẽ cây rất ít quả và hạt, vì sự phát tán rất hạn chế.

3.2. Phân bố

Tuy đã khảo sát 2 điểm có điều kiện lập địa và độ cao tương tự, cách nhau không xa (khoảng 30 km) nhưng chúng tôi chỉ tìm được 1 nơi có cây sâm đá. Cây sâm đá phân bố rất hạn chế, hiện chỉ có 2 vùng với diện tích nhỏ gần làng Kon Bông 2, xã Đak Rong, huyện Kbang, tỉnh Gia Lai, thượng nguồn sông Ba; độ cao > 1000m so mực nước biển; vùng này là rừng nguyên sinh, ít được con người tác động.

3.2.1. Điều kiện lập địa

Cây sâm đá sống trên đất mùn đen do sự phân hủy của lá cây trong các chỗ trũng của hốc đá. Lớp mùn đen thường mỏng, có chỗ chỉ dày 3-5 cm, nhưng tơi, xốp, giữ ẩm tốt và dinh dưỡng cao. Cây sâm đá chịu che bóng nhưng nếu tàn che quá dày chúng không mọc. Vùng sống của sâm đá thường dưới tán thưa của cây gỗ lớn xen lẫn tre nứa. Sự phát tán cây sâm đá vẫn chủ yếu nhờ vào sự lan truyền của thân ngầm. Chế độ nhiệt thấp (20-25°C), độ ẩm không khí cao, ít gió, độ cao trên 1000 m so với mực nước biển.

3.2.2. Phân loại cây sâm đá

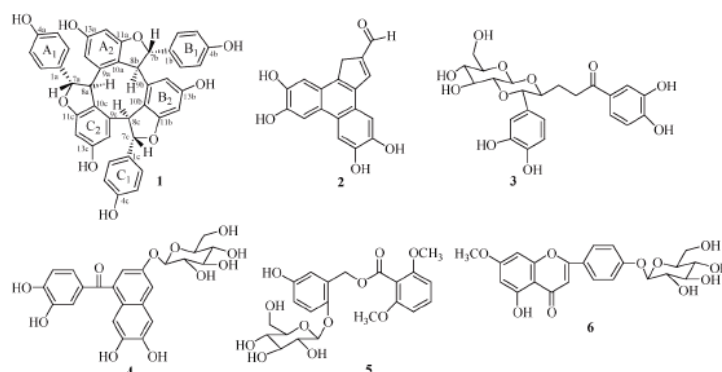
Để phân loại, định danh tên khoa học cần có tiêu bản đầy đủ: thân, rễ, lá, hoa, quả nhưng đối chiếu hình thái, phân bố của cây sâm đá với các tài liệu hiện có chúng tôi có thể định danh cây sâm đá thuộc chi *Curculigo* (*Curculigo* sp.), họ *Hypoxidaceae*, bộ *Asparagales*, lớp Một lá mầm *Monocotyledonae*, ngành thực vật hạt kín *Angiospermatophyta*.

Chi *Curculigo*, trên thế giới đã biết khoảng 20 loài, tập trung ở vùng nhiệt đới và á nhiệt đới, ở Việt Nam có 6 loài, trong đó có loài gần gũi và có giá trị dược liệu cao: sâm cau *Curculigo orchiodes*. So sánh với các loài gần gũi và đã phân loại, định danh ở Việt Nam là *Curculigo orchiodes*, *Curculigo annamitica*, *Curculigo conoc*, *Curculigo tonkinensis*, *Curculigo disticha*, *Curculigo sinensis* chúng tôi thấy cây sâm đá chỉ gần giống chứ không thuộc các loài trên. Như vậy sâm đá rất có thể là loài mới. Rất nhiều loài trong chi *Curculigo* là các loài dược liệu có giá trị cao, ở nước ngoài (Trung Quốc, Ấn Độ) đã khai thác và trồng.

3.2.3. Giá trị cây Sâm đá

Giá trị cây sâm đá (*Curculigo* sp.) đã được đồng bào Bana biết từ rất lâu với tác dụng bồi dưỡng sức khỏe, người dân gọi là “thuốc

khỏe”. Kinh nghiệm nhân gian là bồi dưỡng sức khỏe, cường gân, bổ cốt, tăng sinh lực, cường dương, trị phong thấp, suy nhược cơ thể, bổ thận. Sâm đá có thể sử dụng bằng cách ngâm, nhai hoặc ngâm rượu thân ngâm và củ tươi, tác dụng nhanh. Các tác giả Trung Quốc (Trường Đại học Vân Nam, Trung Quốc) đã nghiên cứu về thành phần hóa học cây *Curculigo sinensis* (một loài gần sâm đá) cho biết thành phần quan trọng của nó là các hợp chất polyphenol glucoside (curculigoside, norliganglucoside, capituloside, méthylnyasicoside ...). Giá trị quan trọng nhất của glucoside là kích thích và ổn định hoạt động nhịp tim; các hợp chất polyphenol có thể trung hòa các gốc tự do thường xuất hiện trong trao đổi chất, giảm độc tố, chống ung thư. Hợp chất polyphenol-glucoside trong chi *Curculigo* là có rất nhiều vòng 6 cạnh, nó nâng cao giá trị của cây sâm đá.

Hình 1. Các hợp chất Phenol glucoside trong Curculigo

Nguồn: Li N. et al: 2009: Novel norlignan glucoside from rhizomes of *Curculigo sinensis*. Chem. Scien. Vol 56, No 05/2009.

cây sâm đá

củ sâm đá

thân ngâm

Hình 2. Thân và củ cây Sâm đá ở xã Đak Roong huyện Kbang, tỉnh Gia Lai

3.2.4. Đề xuất giải pháp bảo tồn và phát triển cây sâm đá

Bản thân cây sâm đá vốn không còn nhiều, cả về diện tích phân bố lẫn số lượng cá thể, sự phát tán của chúng cũng hạn chế. Đây là loài dược liệu quý hiếm, có tính đặc thù cao của Gia Lai và Kon Tum, vì vậy cần bảo tồn và phát triển.

Để bảo tồn cần hạn chế thu hái, chỉ thu hoạch vào cuối mùa mưa-đầu mùa khô; không thu hoạch triệt để; khi thu hoạch xong nên vùi lại gốc thân giả (có một phần thân ngầm) để chúng có thể tồn tại cho mùa sau.

Cây sâm đá có thể trồng được từ thân ngầm (một số nông hộ đã trồng thử); cần đất có tỷ lệ cát cao, nhiều mùn. Sau 01 năm trồng có thể thu hoạch được. Giải pháp cần thiết là cần có biện pháp nhân giống để tăng số lượng cây giống.

Cần nghiên cứu kỹ hơn về tác dụng dược tính

(thành phần hóa học, tác dụng dược lý, cách sơ chế, bào chế) để nâng cao giá trị của cây sâm đá.

4. KẾT LUẬN

1) Cây sâm đá có tên khoa học *Curculigo* sp., thuộc chi *Curculigo*, họ *Hypoxidaceae*, bộ *Asparagales* lớp Một lá mầm *Monocotyledonae*.

2) Cây sâm đá phân bố rất hẹp, chỉ có ở xã Đak Roong huyện Kbang, tỉnh Gia Lai.

3) Sâm đá là loài dược liệu quý hiếm, giá trị cao.

5. ĐỀ NGHỊ

Cần có giải pháp khoanh vùng bảo tồn, phát triển thông qua trồng trọt loài sâm đá; nghiên cứu sâu hơn về sự ra hoa, đậu quả, hình thành hạt và nhân giống vô tính để có thể mở rộng diện tích vùng phân bố. Cần xác định chính xác tên loài của chi này.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Đỗ Tất Lợi (2003), “*Cây thuốc và vị thuốc Việt Nam*”. NXB Y học.
2. Li N. et al (2009), “*Novel norlignan glucoside from rhizomes of Curculigo sinensis*”, Chem. Scien. Vol 56, No 05/2009.
3. Saba Irshad et al. (2010), “*Curculigo orchiioides Gaertn. An endangered medicinal plant of commercial value*”, The plants list. Kew and Missouri Botanical Garden.